

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

В статтє исследована деятельность подразделений областных государственных администраций в сфере регулирования межнациональных отношений. Исследованы структура и статус соответствующих подразделений, изложено материалы анкетирования.

Ключевые слова: *межнациональные отношения, национальности, государственное регулирование, местные государственные администрации, анкетирование.*

In article the activities of the substructures of the regional state administrations are analyzed. The structure and status of the coherent units are determined; the materials of questioning are laid at.

Key words: *interethnic relations, nationalities, state regulation, local state administrations, questioning.*

У сучасних умовах особливо актуальним стає питання удосконалення організаційно-правових засад регулювання міжнаціональних відносин. Розбудова демократичної, правової, соціальної держави є неможливою без ефективних механізмів впливу публічної влади на етнічні процеси та поза створенням системи державного регулювання етносоціальним розвитком суспільства. Політика влади у міжнаціональній сфері визначає завдання відповідної управлінської системи, а остання обумовлює її організаційну структуру, форми, методи і процедури адміністративного впливу. Наведене обумовлює актуальність аналізу розвитку статусу державних органів контролю в сфері міжнаціональних відносин в незалежній Україні, зокрема на регіональному та локальному рівнях. Стаття має метою дослідження адміністративних механізмів державного регулювання міжнаціональних відносин в Україні на рівні регіону. При цьому необхідно проаналізувати статус та компетенцію відповідних управлінських структур та підрозділів, особливості їх підпорядкування та взаємодії, оцінку ефективності їх роботи, що є завданнями нашої роботи.

У науці вітчизняного права проблемами міжнаціональних відносин та відповідними повноваженнями державних органів займалися Б.В. Бабін, М.О. Баймуратов, Н.В. Бекіров, Н.В. Беліцер, О.М. Биков, В.П. Колісник, О.В. Ко-

пиленко, Д.М. Куценко, М.П. Орзих, М.І. Рябошапко, Д.С. Шелест та ін. Водночас можна сказати, що в сучасній адміністративно-правовій науці до цього часу не проводилися відповідні комплексні наукові дослідження, ця проблематика відображена у сучасних роботах доволі фрагментарно та епізодично.

Розглянемо компетенцію місцевих державних адміністрацій у сфері регулювання міжнаціональних відносин та відповідні структурні особливості цих органів, обумовлені її наявністю. Слід визнати, що місцеві адміністрації мають у цій сфері широку та фактично автономну компетенцію. За ч. 3 ст. 2 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV на адміністрації покладено забезпечення виконання в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин програм їх національно-культурного розвитку; за п. 9 ст. 16 цього акту адміністрації здійснюють на відповідних територіях державний контроль за додержанням законодавства з питань мови¹.

Слід наголосити, що постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2007 р. № 996 був затверджений рекомендаційний перелік управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, зокрема у обласних та Севастопольській міській адміністраціях передбачалося утворення управлінь (відділів) з міжконфесійних та міжнаціональних питань²; втім спеціальною постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2007 р. № 1306 назву цих підрозділів було замінено на «управління (відділ) у справах національностей та релігій»³, утворення аналогічних підрозділів у районних адміністраціях зазначеними постановами не передбачалося. Крім того, як рішення щодо необхідності утворення вказаних управлінь (відділів), так і вибір форми управління або відділу для створеного підрозділу було віднесено до відання голів відповідних адміністрацій, без участі Держкомнацрелігій України.

У той же час Держкомнацрелігій України було ініційовано підготовку й прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 12 березня 2008 р. № 171, якою затверджено Типове положення, що регламентує діяльність структурних підрозділів у справах національностей у складі обласних та Севастопольської міських державних адміністрацій. За цим актом управління (відділ) у справах національностей та релігій є структурним підрозділом відповідної держадміністрації, що утворюється її головою, він є підзвітним та підконтрольним голові відповідної держадміністрації та Держкомнацрелігій. У своїй діяльності управління (відділ) керується наказами Держкомнацрелігій, розпорядженнями голови держадміністрації, актами відповідного органу місцевого самоврядування, а також положенням про управління, відділ. Управління (відділ) очолює начальник, який призначається на посаду і звільняється з посади головою держадміністрації за погодженням з Держкомнацрелігій. Начальник управління, відділу може мати заступника, якого за поданням начальника управління, відділу призначає на посаду і звільняє з посади голова держадміністрації за погодженням з Держкомнацрелігій⁴.

О.М. Соловйова висловлює думку, що відділи та управління місцевих державних адміністрацій залежно від завдань, основних напрямів роботи та належної компетенції поділяються на: відділи та управління, що здійснюють керівництво економікою; структурні підрозділи, що управляють соціально-культурною сферою; відділи та управління, що здійснюють керівництво у сфері адміністративно-політичної діяльності⁵. Не можна погодитися із чітким розподілом зазначених повноважень: адже, наприклад, діяльність у сфері регулювання міжнаціональними

відносинами поєднує в собі і керівництво економічними процесами, і регулювання у сфері культури; такий розподіл відображається вже на структурі самих органів, що обіймаються міжнаціональними відносинами.

Цікаво, що Типове положення про управління (відділ) у справах національностей обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 р. № 696⁶, не було скасовано постановою Кабінету Міністрів України від 12 березня 2008 р. № 171 у повному обсязі та формально зберігає власну дію щодо Київської міської державної адміністрації.

За даними, отриманими з обласних державних адміністрацій 19 регіонів, ми можемо наступним чином охарактеризувати специфіку структурних підрозділів цих адміністрацій, що здійснюють власну компетенцію у сфері міжнаціональних відносин. Спеціальне управління (відділ) у справах національностей та релігій було створено у частині регіонів. Як правило, таке реформування відбулося протягом 2008 р. після ухвалення урядом вказаної постанови від 12 березня 2008 р. № 171. Зокрема, розпорядженням голови Одеської облдержадміністрації від 21 червня 2008 р. № 299/А-2005 було утворено управління у справах національностей і релігій у складі 12 осіб. Додамо, що у Києві Головне управління у справах національностей та релігій Київської міської державної адміністрації було утворено рішенням міської ради № 917/1578 від 26 червня 2007 р., «враховуючи постанову Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2006 № 1575 «Про утворення Державного комітету України у справах національностей та релігій», шляхом його виділення зі складу Головного управління з питань внутрішньої політики адміністрації.

Відділ у справах національностей і релігій було створено розпорядженням голови Запорізької облдержадміністрації від 12 травня 2008 р.; положення про відділ було затверджено розпорядженням від 25 червня 2008 р. № 232. Чисельність відділу – 6 працівників на чолі із начальником. Цікаво, що до травня 2008 р. відповідну компетенцію мало як управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю, так і управління культури і туризму. У Кіровоградській області відділ у справах національностей і релігій створено розпорядженням голови облдержадміністрації від 19 лютого 2008 р. № 115-р, положення про відділ затверджено розпорядженням від 7 квітня 2008 р. № 283-р. Відділ у справах національностей і релігій та положення про нього утворено розпорядженням голови Луганської облдержадміністрації від 24 квітня 2008 р. № 538. Чисельність відділу – сім працівників на чолі із начальником, який має заступника, його функції було змінено у розпорядженні голови від 29 вересня 2008 р. № 13067.

На Львівщині відділ у справах національностей і релігій та положення про нього утворено розпорядженням голови Львівської облдержадміністрації від 16 квітня 2008 р. № 347/0/5-08, його чисельність становить вісім осіб. У Полтавській області положення про відділ у справах національностей і релігій обласної державної адміністрації було схвалено розпорядженням голови цієї адміністрації від 9 квітня 2008 р. № 109; водночас слід зазначити, що попередник цього відділу – відділ у справах національностей був утворений розпорядженням від 12 травня 2006 р. № 145 одразу після утворення Держкомнацрелігій. Цікаво, що відділ у справах релігій і національностей Київської обласної державної адміністрації був утворений у сучасному стані ще 13 жовтня 2005 р. розпорядженням голови адміністрації № 685⁸. Утворення у столичному регіоні такого об'єднаного відділу

до створення Держкомнацрелігій пояснює його дещо нестандартну назву та дозволяє висувати гіпотези щодо витоків тієї державної політики, що призвела до утворення Держкомнацрелігій України.

У той же час слід зазначити, що в окремих регіонах відділ у справах національностей залишається відокремленим від підрозділів із компетенцією у сфері релігій. Так, у Вінницькій обласній державній адміністрації діє відділ у справах національностей, який зберігається у власному статусі з 1996 р. і станом на листопад 2008 р. налічує три особи. У Миколаївській облдержадміністрації відділ у справах національностей як самостійний структурний підрозділ було утворено 1 січня 2005 р. і зараз він функціонує за положенням, затвердженим розпорядженням голови адміністрації від 22 квітня 2008 р. № 165-р, кількість співробітників відділу становить 4 особи. За інформацією, наданою Закарпатською обласною державною адміністрацією, у її складі був збережений відділ у справах національностей, відповідно до положення, затвердженого розпорядженням голови адміністрації від 8 вересня 2005 р. (до того періоду після ліквідації у квітні 2005 р. відділу у справах національностей в липні-вересні 2005 р. в адміністрації діяв саме відділ у справах національностей та релігій). Цікаво, що відсутність у Закарпатській облдержадміністрації протягом квітня-липня окремого структурного підрозділу з цих питань викликало «серйозне занепокоєння» представників національних громад та сприяло ухваленню доручення Президента України № 1-1/713 від 19 липня 2005 р., у якому рекомендувалося зберегти у складі адміністрацій цей відділ⁹.

В інших регіонах всупереч постанові Кабінету міністрів України від 12 березня 2008 р. № 171 відсутній самостійний підрозділ у справах національностей (або у справах національностей та релігій) і його функції виконують сектори різних управлінь обласних адміністрацій. Зокрема у складі Волинської обласної державної адміністрації утворено наказом від 9 вересня 2008 р. № 27 сектор у справах національностей Головного управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю та затверджене положення про нього. У Житомирській облдержадміністрації реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин також покладено на управління з питань внутрішньої політики та зв'язків із громадськістю, у склад якого водить сектор у справах релігій та національностей, який очолюється завідувачем та керується одним із заступників зазначеного управління. У Сумській облдержадміністрації регулювання міжнаціональних відносин здійснює головне управління зв'язків із громадськістю, у якому утворено відділ у справах релігій та національностей згідно розпорядженню голови адміністрації від 9 червня 2008 р. № 383. У Херсонській облдержадміністрації сектор у справах релігій та національностей у кількості двох осіб також діє у складі управління з питань внутрішньої політики та зв'язків із громадськістю згідно з розпорядженням голови адміністрації від 24 квітня 2008 р. № 505. До того з червня 2005 р. відповідні функції було покладено на управління з питань внутрішньої політики без виокремлення певного підрозділу¹⁰.

У Хмельницькій обласній державній адміністрації сектор у справах національностей і релігій у кількості трьох осіб діє у складі управління з питань внутрішньої політики згідно з розпорядженням голови адміністрації від 6 лютого 2006 р. № 35/2006-р. Попередник сектору, окреме управління у справах національностей, міграції та релігій було ліквідовано розпорядженням від 28 листопада 2005 р. № 169/2005-р. у Тернопільській обласній державній адміністрації

відділ у справах національностей і релігій також є не самостійним підрозділом, а входить до складу Головного управління з питань внутрішньої політики, національностей, релігій, преси та інформації згідно з приписами розпорядження голови адміністрації від 1 квітня 2008 р. № 239. До складу відділу входить сім осіб, а його начальник є заступником начальника зазначеного управління¹¹.

В окремих областях відсутні спеціальні структурні підрозділи у цій сфері навіть на рівні сектору. Так, у Харківській облдержадміністрації згідно з розпорядженням її голови від 12 вересня 2008 р. № 342-к регулювання міжнаціональних відносин входить до компетенції відділу по роботі з об'єднаннями громадян, зв'язків з громадськістю та у справах національностей у складі Головного управління з питань внутрішньої політики, взаємодії з правоохоронними органами, оборонної та мобілізаційної роботи адміністрації; у відділі працюють вісім співробітників (з них два відповідають за питання національного життя), без виокремлення спеціального сектору. У Чернігівській області реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин покладено на управління з питань внутрішньої політики, також без виокремлення спеціального підрозділу¹².

Наведене не дозволяє погодитися із твердженням колишнього голови Держкомнацрелігій про те, що станом на 1 листопада 2008 року робота щодо створення структурних підрозділів цього комітету на місцях «практично завершена», та що нібито «створено три управління», (оскільки зараз вони існують лише в Одеській області та Києві) і «17 відділів» (з названих головою комітету регіонів як мінімум у двох – Сумській та Тернопільській областях – відділів немає, а у ще трьох вказаних ним регіонах відділи у справах національностей та релігій діють окремо)¹³. Крім того, зафіксована у постанові уряду 12 березня 2008 р. № 171 та розглянутих положеннях про відділи адміністрацій подвійна підпорядкованість цих відділів адміністрації та Держкомнацрелігій (а про подвійну підпорядкованість згаданих вище секторів управлінь адміністрацій в положеннях про них узагалі не йдеться) на практиці деформується через специфіку виділення бюджетних коштів.

Таким чином, не дивно, що «ситуація, що склалася, призводить до того, що у більшості регіонів не здійснюється прогнозування, не передбачаються й превентивно не вживаються заходи щодо попередження негативних явищ або ситуацій, які можуть мати місце в міжетнічній сфері». Здебільшого інформація, що подається до Держкомнацрелігій із регіонів, не містить узагальнених висновків і пропозицій і, як правило, не може бути використана для підготовки аналітичних матеріалів, які подаються Комітетом на розгляд вищестоящих органів. Як приклад колишній голова Держкомнацрелігій називав випадки, «пов'язані з проявами русинського сепаратизму на Закарпатті та складну етнополітичну ситуацію в АР Крим», про які «інформація надходить до Комітету з запізненням, або й взагалі ми дізнаємося про події в регіонах із Інтернету, інших засобів масової інформації»¹⁴.

Експерти Держкомнацрелігій визнають, що «на сьогодні держбюджет не передбачає цільових трансфертів місцевим бюджетам на відродження культур, мов, звичаїв і традицій національних меншин», а у 2007 р. не з державного, а з місцевих бюджетів АР Крим, Вінницької, Закарпатської, Львівської, Миколаївської, Одеської, міст Севастополя та Києва було виділено 2 млн. 347 тис. на підтримку культурно-просвітницької діяльності національно-культурних товариств; при цьому в Дніпропетровській, Київській, Рівненській, Тернопільській, Черкаській і Хмельницькій областях в 2007 р. кошти з місцевих бюджетів на задоволення

потреб національних меншин не передбачаються. На думку представників Держкомнацрелігій, «над цим питанням необхідно працювати при складанні й затвердженні місцевих бюджетів, розробці програм соціально-економічного розвитку регіонів»¹⁵.

Таким чином, можна погодитися зі О.М. Соловйовою, яка підкреслює, що характерною рисою організації та діяльності відділів і управлінь держадміністрацій є їх подвійна підпорядкованість – голові місцевої держадміністрації та відповідному центральному органу виконавчої влади, що здійснює управління певною галуззю¹⁶, але слід вказати, що наявність управлінських повноважень Держкомнацрелігій щодо згаданих підрозділів адміністрацій передбачає невідсутність часткового фінансування відповідних заходів із державного бюджету. Відсутність такого фінансування за умов наявності власних повноважень місцевих держадміністрацій у сфері міжнаціональних відносин значно обмежує можливості Держкомнацрелігій впливати на обстановку в регіонах. У той же час слід визнати, що Держкомнацрелігій робить певні спроби участі у регулюванні міжнаціональними відносинами на регіональному рівні. Крім згаданого вище ініціювання ухвалення постанови уряду від 12 березня 2008 р. № 171, до таких кроків слід віднести включення до складу Колегії Держкомнацрелігій начальника Головного управління у справах національностей та релігій Київської міськдержадміністрації та першого заступника Голови Рескомнацдепу АР Крим, проведення з керівниками структурних підрозділів у справах національностей робочих нарад, здійснення спільного моніторингу стану міжнаціональних відносин та забезпечення прав меншин та ін.

Матеріали проведеного нами анкетування дозволяють охарактеризувати специфіку роботи у підрозділах, що мають компетенцію у сфері регулювання міжнаціональних відносин. Нами були опитані співробітники Республіканського комітету АР Крим у справах міжнаціональних відносин і депортованих громадян, а також посадові особи органів виконавчої влади ще 13 регіонів України, які мають повноваження у сфері регулювання міжнаціональних відносин (усього отримано 42 заповнені анкети). На жаль, у проведеному відповідному анкетуванні нам було відмовлено Держкомнацрелігій України з огляду на те, що такі заходи «не передбачено Планом роботи Комітету на 2009 рік»¹⁷.

Серед анкетованих співробітників 66,7 % становлять жінки, 38% опитаних віком від 45 до 60 років, 30,9 % – від 35 до 45 років, 26 % – від 25 до 35 років та 4,7 % – молодше 25 років. Усі опитані мають вищу освіту, зокрема 85,7 % опитаних отримали гуманітарну вищу освіту (16,7 % мають кваліфікаційний рівень магістра, насамперед з державного управління, 54,7 % є спеціалістами та 4,7 % – бакалаврами; 4,7 % опитаних є кандидатами наук), решта (14,3 %) має технічну вищу освіту, насамперед інженерну. 26,2 % опитаних працюють на своїх посадах менше року, 19 % – від одного до трьох років, 21,4 % – від трьох до п'яти років, 33,3 % – більш ніж п'ять років. Таким чином, слід констатувати наявність належного підготовленого та стабільного регіонального кадрового потенціалу у сфері регулювання міжнаціональних відносин. У той же час слід вказати, що 30,9 % респондентів не відвідували жодних тренінгів або курсів підвищення кваліфікації, інші опитані, як правило, вказують на «загальні заходи підвищення кваліфікації» і лише 11,9 % анкетованих були здатні вказати, у яких саме заходах з підвищення кваліфікації вони брали участь (4,7 % згадали про семінари-тренінги Держкомнацрелігій, а решта – про курси та конференції інших відомств). Отже, можна

стверджувати про недостатній рівень уваги Держкомнацрелігій України та обласних державних адміністрацій до питань підвищення професійної підготовки співробітників у сфері міжетнічних відносин.

З опитаних посадових осіб 61,9 % повністю задоволені роботою власного підрозділу (хоча усі опитані висунули пропозиції щодо вдосконалення роботи власного органу), а решта є задоволеною нею частково. Серед таких пропозицій із удосконалення роботи на необхідність поліпшення матеріально-технічного стану вказали 66,7 % опитаних, 33,3 % вказали на необхідність збільшення штату, 23,8 % – на необхідність утворення місцевих відділень органу (як правило, вказувалося на структури в рамках районних державних адміністрацій). Крім того, висувалися пропозиції щодо «відновлення самостійного відділу» у справах міжнаціональних відносин та щодо розподілу компетенції у цій сфері та у площині релігій по двох різних підрозділах¹⁸.

Цікавими є думки опитаних щодо необхідного рівня управлінських структур у сфері регулювання міжнаціональних відносин та щодо їх компетенції. Так, на думку 35,7 % опитаних більшість владних повноважень у цій сфері має належати центральним спеціалізованим органам влади, ще 47,6 % вважає, що ці повноваження мають концентруватися на рівні обласних державних адміністрацій та їх підрозділів (втім, не слід забувати, що майже усі опитані там зараз і працюють), 7,1 % пропонує надати ці повноваження органам самоврядування регіонального рівня, 4,7 % – органам місцевого самоврядування, і ще 4,7 % опитаних пропонує розподілити компетенцію у цій сфері між названими суб'єктами рівномірно. Цікаво, що ніхто з опитаних не бачив можливості надання відповідної компетенції жодному з правоохоронних органів. Наведеним думкам опитаних не суперечить бажання 71,4 % з них посилити державні повноваження у сфері міжнаціональних відносин (зокрема, у контрольній сфері такого розвитку подій бажають 11,9 % анкетованих, а у економічній – ще 9,5 %); ще 11,9 % опитаних пропонують залишити сьогоднішню компетенцію держави у цій сфері без змін, і лише 16,7 % пропонують зменшити владну компетенцію, зокрема шляхом надання відповідної компетенції громадським структурам (7,1 % анкетованих).

Усі опитані згодні з тим, що структура органів у сфері міжнаціональних відносин на регіональному рівні повинна враховувати регіональні особливості, при цьому 78,6 % анкетованих пов'язують це із етнічним складом населення регіону. Інша регіональна специфіка як підстава для верифікації регіональних органів у цій сфері вказується значно меншою кількістю респондентів, зокрема 21,4 % пропонують урахувати конфліктогенний потенціал регіону, 16,7 % – кількість національно-культурних товариств, а 9,5 % анкетованих – загальну кількість населення (опитані могли вказувати водночас на декілька факторів). Симптоматично, що 71,4 % опитаних прогнозують підвищення актуальності етнічного питання у власному регіоні (хоча жоден з опитуваних не передбачає при цьому зростання міжетнічного напруження або виникнення міжетнічного конфлікту), а решта очікує відсутність істотних змін у поточній ситуації в майбутньому (хоча ніхто з респондентів не передбачає зниження актуальності цієї проблематики)¹⁹.

Проаналізувавши регіональний вимір державного регулювання міжнаціональних відносин, слід зробити такі висновки. В Україні невирішеним питанням залишається ієрархічність компетенції відповідних владних структур на рівні регіону, аспекти взаємодії зазначених органів, центральних органів виконавчої влади та структур місцевого самоврядування. Важко говорити про існування

ефективної системи регулювання у цій сфері, оскільки регіональна система вказаних органів досі не є уніфікованою, а у рамках територіального і галузевого розподілу підпорядкування повноваження Держкомнацрелігій України є недостатніми. Необхідність реформування ситуації, що склалася, вимагає потреби у нових наукових адміністративно-правових дослідженнях у цій сфері.

1. *Про місцеві державні адміністрації:* Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV // ВВР України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190. **2.** *Про затвердження рекомендаційних переліків управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій:* Постанова Кабінету Міністрів від 1 серпня 2007 р. № 996 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 58. – Ст. 2307. **3.** *Про внесення змін у додатки 1 і 2 до постанови Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2007 р. № 996:* Постанова Кабінету Міністрів від 8 листопада 2007 р. № 1306 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 86. – Ст. 3160. **4.** *Про затвердження Типового положення про Головне управління у справах національностей та релігій Київської міської, управління (відділ) у справах національностей та релігій обласної, відділ у справах національностей та релігій Севастопольської міської державної адміністрації:* Постанова Кабінету Міністрів від 12 березня 2008 р. № 171 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 20. – Ст. 570. **5.** *Соловйова О.М.* Організаційно-правові засади формування та діяльності відділів та управлінь місцевої державної адміністрації: Автореферат дис. канд. юрид. наук. – Х., 2004. – С. 10. **6.** *Про затвердження Типового положення про управління (відділ) у справах національностей обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації:* Постанова Кабінету Міністрів від 26 травня 2004 р. № 696 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 21. – Ст. 1443. **7.** *Матеріали* анкетування обласних державних адміністрацій щодо їх праці у сфері міжнаціональних відносин: Упоряд. О. А. Ніколаєв. – Донецьк, 2009. – С. 10. **8.** Там само. – С. 11. **9.** Там само. – С. 13. **10.** Там само. – С. 14. **11.** Там само. – С. 15. **12.** Там само. – С. 16. **13.** *Виступ* Голови Держкомнацрелігій О. Сагана на круглому столі «Моделі міжетнічних відносин в Україні та Європі: правовий та етнополітичний досвід» (Київ, 5 листопада 2008 р.) // Офіційний сайт Державного комітету України у справах національностей та релігій. – 2008. – 4 грудня [електронний ресурс]: режим доступу <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article> **14.** Там само. **15.** Там само. **16.** *Соловйова О.М.* – С. 9, **11.** **17.** *Лист* Департаменту етнополітики та європейської інтеграції Державного комітету України у справах національностей та релігій від 12 грудня 2008 р. № 6/3-18-478. – К., 2009. – 1 с. **18.** *Матеріали* анкетування обласних державних адміністрацій щодо їх праці у сфері міжнаціональних відносин. – С. 22. **19.** Там само. – С. 24.